

Əpoş VƏLİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: elyarvelisoy@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.3.98>

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA QARĞIŞLAR, İNANCLAR, RƏVAYƏTLƏR

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, folklor, Azərbaycan ədəbiyyatı, poema, inanc, qarğış, rəvayət.

SUMMARY

Eposh Veliev

Damnations, beliefs and narratives in the works of Nizami Ganjavi

Primitive people had various beliefs about events, the cause of which they could not understand. These beliefs have passed from the past to the present day. Nizami Ganjavi used these beliefs that existed among the people in his work as well. Damnations are associated with social events among people. The damnations reflect the painful past of the people, and their social way of life. In the works of Nizami Ganjavi, there are also the most processed damnations among the people. Nizami Ganjavi also used narratives in his work. He pointed to historical and religious narratives, gave examples from them in his poems, in accordance with his place. It is for this reason that his work has become more intense, readable and thought-provoking.

Key words: Nizami Ganjavi, folklore, Azerbaijani literature, poem, belief, damnation, narrative.

РЕЗЮМЕ

Апош Валиев

Проклятия, верования и предания, встречающиеся в творчестве Низами Гянджеви

У первобытных людей сложились различные верования о событиях, причину возникновения которых они не могли понять. Эти верования дошли от прошлого до наших дней. Низами Гянджеви также использовал в своем творчестве эти существовавшие среди народа убеждения. А проклятия связаны с общественными событиями среди людей. В проклятиях отражено мучительное прошлое народа, его социальный образ жизни. В произведениях Низами Гянджеви встречаются и самые распространенные, среди народа, проклятия. Низами Гянджеви также использовал в своем творчестве предания. В своих поэмах он указывал на соответствующие исторические и религиозные предания, приводил примеры из них. Именно по этой причине его творчество стало более насыщенным, читаемым и заставляющим задуматься.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, фольклор, азербайджанская литература, поэма, вера, проклятие, повествования.

İnsanlar keçmişdən günümüzə qədər həqiqətə uyğun olmayan, qorxuları, çarəsizlikləri və başqa səbəbindən bir çox hadisələrə, deyimlərə inanırlar. Bu inanclar keçmişdən müasir dövrümüzədək gəlib çatmış və həmin inancların ayın və ritualları hazırda da yerinə yetirilir. Bir çox insanlar psixoloji olaraq belə inancların təsirinə məruz qaldığı üçün doğruluğuna sidq-ürəkdən inanırlar. Amma

biraz dərindən araşdırdıqda əcdadlarımızın keçirdiyi ayin və ritualların, söylədikləri hər bir inancın müasir tibblə çox bağlı olduğu ortaya çıxır. Qısacası inancların ortaya çıxmasındakı ən böyük faktor qorxudularaq bəzi şeylərin öyrədilməsinin, ya da şərtlə davranılmasının daha asan olmasından irəli gəlir. Bütün bu inancların kökü çox qədimlərə gedir və demək olar ki, hamısının özünəməxsus mənası, mahiyyəti var. Xalq arasında nəzər və gözdəymə, üzərliklə bağlı da ifadələrə də gündəlik məişətdə tez-tez rast gəlinir. Məsələn “Nəzərdən qorunmaq üçün üzərlik yandırın”, “Üzərlik min bir dərdə dəvadır”, “Nəzər insanı məzara, dəvəni qazana aparar” (7). Bəs nəzər dəymə, gözdəymə nədir? Nəzər primitiv cəmiyyətlərdən ən inkişaf etmiş quruluşlara qədər gedən məşhur bir inandır, həsəd və qısqançılıqla bəyənəməkdən doğan bir baxışdan qaynaqlanır. Xalq arasında nəzərlə bağlı inanclar və ondan xilas olma yolları çoxdur. Əksəriyyətinin də İslamla bağlılığı yoxdur, qədim türk inanclarından gəlir. Anadolu xalqının inancına görə nəzəri dəyən adamların bu işdə fizionomik xüsusiyyətləri rol oynayır. “Sarışın, mavi gözlü, dişləri seyrək, çəpgöz, qırmızı saqqal, burnu dodağına çatan, burun dəlikləri böyük, gözləri çuxur, qaşları bir-birinə bitişik, gözünün ağ qismində nöqtə olanların nəzəri qüvvətli olur” fikrinə inanırlar. Anadolunun hər yerində nəzərə və xəstəliklərə qarşı tətbiq olunan müalicə metodlarından biri də ümumtürk dünyasında geniş istifadə edilən “tüstü vermək”dir. Tüstü vermənin əsasını müəyyən bir maddəni atəşdə yandırmaq və xəstəni tüstüyə tutmaqdır. Mənası təmizlənmə ilə müalicə etməkdir ki, miras olaraq od və atəş mədəniyyətindən qalıb. Bu gün tüstü dediyimiz zaman daha çox üzərlikdən istifadə edilir. Nəzər inancı psixoloji-ictimai həyatın doğurduğu qədim türk inanclarından biri və ictimaiyyətin əsrlər boyu bəslədiyi adət-ənənədir, amma heç zaman İslam çərçivəsini aşmır. Azərbaycanda üzərlikdən istifadə daha çox onun Azərbaycan mifologiyasında, inanclarında və elə indiki məişətində onun insanı bədnəzərdən qorumasına inamla bağlıdır. Ona görə də üzərliyə demək olar ki, hər evdə rast gəlmək mümkündür. Üzərliyi yandıranda kimi bəd nəzərdən qorumaq istəyirlərsə, o adam üzərliyi iyləməlidir, yəni onun tüstünə verilməlidir (7). Dahi Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında xalq arasındakı “üzərlik salma mərasimi”nə də toxunmuş, özünəməxsus bir şəkildə bu mövzuya da münasibətini bildirmişdir. O, “Xosrov və Şirin” əsərində belə yazır:

Şükür olsun allaha, ona bilirik,
Toxunmaz yaman göz, yanar üzərlik (4, 84).

“Yeddi gözəl”də:

Çünki bəyənən şeyə göz dəyər,
Pis gözdən insana ziyan tez dəyər (5, 112).

Daha sonra biz “Şərəfnamə”də də eyni mövzuya rast gəlirik:

Bəd nəzərlər baxır, işlə məşğulam,
Yaman gözlərdən də yaman qorxuram.
Könlüm üzərlik tək yanarsa əgər
Üstümə düşərmi, söylə bəd nəzər (6, 171).

Elə insan yoxdur ki, qeyri-ixtiyari göz səyriməsi, göz atması ilə üzleşməsin. El arasında hətta sağ və ya sol gözün atmasından asılı olaraq hansısa xəbər

alacağın inancı da var. Xalq arasında “sağ göz səyirdiyində xeyrə, sol göz səyirdiyində şərə yozun”, – deyilir. Hətta el arasında belə bir inam da var ki, səyriyə gözün üstünə qırmızı rəngdə sap, parça qırığı yapışdıranda mütləq xeyir xəbər olar (7). Dahi Nizami bu inancla bağlı belə yazır:

Bu çoxdan bilinmiş məşhur sınaqdır,
Qəlb döyünsə, ziyan toxunacaqdır.
Gözüm xəbər verir bax səyriyə, rək,
Görəsən başıma nələr gələcək (4, 175).

Qarğışlar xalq arasındakı ictimai hadisələrlə bağlıdır. Qarğışlarda xalqın qanlı-qadali keçmiş, sosial yaşayış tərzini öz əksini tapmışdır. Bir neçə nümunəyə diqqət edək: “Elin-oban yarımamın”, “Soyuna yağ dadansın”, “Düşmənin el-obasında başpapaqlı tapılmasın”, “Yağı gələn yollara daş yağsın”, “Namərdin tufağı dağılsın”, “Yağının yığıdığı ellərə qalsın”, “Yağının yurdunda canavar ulasın”, “Yağının ulusundan vay-şüvən əskik olmasın”, “Yağıya allah qənim olsun”, “Dava istəyənin damı başına ucsun”, “Ruzuya toxunanın balası mələr qalsın”, “Çörək kəsənin, çörəyi kəsilsin” və s. kimi qarğışlar ictimai xarakter daşıyır. Ürəkəgrisi ilə deyilmiş bu kəlamların arxasında nə qədər qanlı-qadali hadisələrin şahadətnameəsi dayanır (1, s.170-180).

Qarğışlar ideya-məzmununa, forma xüsusiyyətlərinə görə də rəngarəngdir. Bu qəbil rəngarəngliyə klassik dastanlarımızda, aşiq yaradıcılığımızda da saysız-hesabsız sayda rast gəlirik. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında qarğışlara daha çox rast gəlirik. Qarğışlar ünvanlaşarkən onlar rəqib, düşmən, yadelli talançılar üçün kəsərli silahdan da iti olur. “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər” boyunda oxuyuruq:

– “Dəli Qarcar qılıncın əlinə aldı. Yuxarisından öygə ilə həmlə qıldı. Dəli bəy dilədi ki, Dədəyə tərərə çala. Dədə Qorqud ayıtdı:

– Çalarsan, əlin qurusun - dedi” (2).

Bu formada olan qarğışlar “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında saysız-hesabsızdır.

Qədim zamanlarda qarğışlara inam çox güclü idi. Hətta qarğışdan qorxan insanlar övladlarına iki ad qoyardılar. Adın biri çox zaman gizli qalardı. Digər adla müraciət edilərdi. Beləliklə, insanlar başqalarının qarğışından övladlarını qoruyacaqlarını düşünürdülər.

Azərbaycan folklorunun qədim görüşlərlə bağlı olan və geniş yayılmış qarğış mövzusunda Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da rast gəlinir:

Qılınc çəkib yerimə məzlum kəsin üstünə,
Hər səhər qarğış oxu tökülməsin üstünə (3, 31).

Onun ustalıqla istifadə etdiyi qarğışlar “Dədə Qorqud” dastanında, nağıllarımızda, rəvayətlərdə istifadə olunmuş qarğışlarla bağlıdır. Onun xalq yaradıcılığında bəhrələndirərək yaradıcılığında istifadə etdiyi bu qarğışlar obrazların daxili aləminə nüfuz etmişdir, onların daha canlı çıxmasına səbəb olmuşdur.

Qarğışların özləri müxtəlif ictimai məqamları özündə əks etdirir. Bu janrın tərkib hissəsindən biri də bəddualardır. Bütün qarğışların müxtəlif mənalı olmaları və

onlar çox zaman xüsusi şəxslərə ünvanlanır. “Sirlər xəzinəsi” poemasında “Qarı və Sultan Səncər dastanı” adlı hissədə qarının dilindən şaha qarğışlar səsləndirilir:

Sən dadıma çatmasan, şah demərəm adına,
Qiyamətin günündə çatmasınlar dadına.
“Dad, aman”, deyə-deyə qalan görüm səni mən,
Zülmünün cəzasını alan görüm səni mən (3, s.32).

Yuxarıda verilən nümunələrdən də görüldüyü kimi, Nizami Gəncəvi xalq yaradıcılığından öyrəndiyi “Qiyamət günündə dadına çatan olmasın”, “Aman dilə-yə-diləyə qalasan”, “Etdiyin zülmün cəzasını alasan” (7) kimi qarğışlara yaradıcı şəkildə yanaşaraq, onları məqamında, şeirlərinin ruhuna uyğun formada, yerində istifadə etmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında rəvayətlərdən istifadəyə də rast gəlinir. Poemalarında yerinə uyğun olaraq tarixi və dini rəvayətlərə işarə edir, onlardan nümunələr gətirir. Bununla da onun yaradıcılığı daha da zənginləşir, həm də oxunaqlı və düşündürücü olur. “Sirlər xəzinəsi”ndə Yusif peyğəmbər haqqındakı rəvayətdən, onun qardaşlarının atasına yalandan Yusifi qurdun yeməsini deməsindən bəhs edir:

Hər gecənin bir nurlu, günəşli gündüzü var,
Hər yoxuşun enişi, hər təpənin düzü var.
Buna qurdla Yusifin macərası deyərəm,
Qurd Yusifi yeyibsə, mən də onu yeyərəm (3, s.39).

Rəvayətə görə, “Bir gün Yusif gecə vaxtı yuxu görür. Yusif həmin yuxunu atasına danışır. O, yuxusunda on bir ulduzun, Günəş və ayın özünə səcdə etdiklərini görür. Yusifin atası Həzrəti Yaqub ona bu yuxunu əsla qardaşlarına danışmamasını deyir. Atası Həzrəti Yaqub yuxudan başa düşür ki, Allah taala Yusifin məqamını ucaldıb və onu ülvə bir məqama çatdıracaqdır. Əgər bu yuxu qardaşlarının qulağına çatsa, onda onun yozmasından xəbərdar olub Yusifin üstün olmasından narahat olacaqlarını və bu onları Yusifə qarşı əvvəlki həsədlərini daha da artıracığını, onu həlak etmək, əzab-əziyyət vermək üçün qəti qərara gələcəklərini hiss edir. Odur ki, onu yuxunu onlara danışmaqdan çəkindirib qadağan edir. Amma qardaşlar həm yuxunu, həm də yuxunun şərhini eşitdikdə qısqançlıq atəşiylə yanmağa başlayırlar. Hətta onu öldürmək fikrinə düşürlər. Yusif qardaşlarıyla çıxdığı bir səfərdə onu qısqanan qardaşları tərəfindən səhrada bir quyuya atılır. Qardaşları evə döndükdə atalarının onlara inanmaları üçün qoyunlardan birini kəsərək qanını Yusifin köynəyinə bulayırlar. Qardaşlar evə qayıtdıqda Yusifin qana bulaşmış köynəyini atalarına göstərərək Yusifi qurdların yediyini söyləyirlər. Həzrəti Yaqub qana bulaşmış və parçalanmamış halda saxlanılmış köynəyi görərək həmin hekayəyə inanmır. Həzrəti Yaqub bu hadisədən sonra qurdun yanına gedir ki, Yusifin həqiqətən də qurd tərəfindən yeyilib-yeyilmədiyini öyrənsin. Lakin Həzrəti Yaqub qurda baxaraq Yusifi qurdun yemədiyini başa düşür (8).

Yuxarıdakı nümunələrdən aydın olur ki, Nizami Gəncəvinin əsərləri folklorun müxtəlif janrlarıyla zəngindir. Dahi şair folklordan, xalq ədəbiyyatı nümunələrindən öz yaradıcılığında geniş istifadə etmişdir. Bu da onun əsərlərini həm

yaddaqalan, həm də oxunaqlı və unudulmaz etmişdir. Bu bir faktdır ki, xalq dilində yazılan, folklorla zəngin əsərlər əsrlərlə yaşayır, yaşadılır, bir sonrakı nəsə ötürülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Xalqımızın deyimləri və duyumları. (II nəşri), Tərt. ed. M.Həkimov, Bakı: “Maarif”, 1986, 384 s.
2. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir). Bakı: “Yazıçı”, 1988, 265 s.
3. Nizami Gəncəvi. Poemalar (Tərtibçilər: Ş.A.Mikayılov, S.Ə.Rüstəmov, A.M.Bəkirova). Bakı: “Maarif”, 1985, 267 s.
4. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Poema. Bakı: “Yazıçı”, 1983, 401 s.
5. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Poema. Bakı: “Yazıçı”, 1983, 356 s.
6. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə; Şərəfnamə; İqbalnamə (Tərc. edən A.Şaiq, M.Rzaquluzadə). Bakı: “Yazıçı”, 1982, 688 s.
7. Vəliyev Əpoş İslam oğlunun şəxsi arxivindəki Naxçıvan MR-dan topladığı folklor nümunələrindən.
8. [https://az.wikipedia.org/wiki/Həzrəti_Yusif_\(teleserial,_2008\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Həzrəti_Yusif_(teleserial,_2008))

